

Oybek Rahimov

O'zMU Tarix fakulteti magistranti

e-mail: oybekjon.9990@gmail.com

t.f.d., prof. N.U.Musayev taqrizi asosida
<https://doi.org/10.5281/zenodo.14288049>

XIX ASRDA O'RTA OSIYOGA TASHRIF BUYURGAN YEVROPALIK SAYOHATCHILAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asrda O'rta Osiyoga tashrif buyurgan yevropalik sayohatchilar hamda O'rta Osiyo tarixida muhim rol o'ynagan tadqiqotchilar, diplomatlar va josuslar faoliyati yoritiladi. Ushbu davrda Yevropa davlatlarining mintaqaga bo'lgan qiziqishi kuchaygan bo'lib, ular savdo yo'llari, madaniy aloqalar va siyosiy ta'sir doirasini kengaytirishga intilishgan. Sayohatchilar orasida olimlar, kartograflar va harbiylar bo'lib, ular geografik kashfiyotlar, xalqlarning urf-odatlarini va siyosiy muhit haqida muhim ma'lumotlar to'plagan. Ushbu maqolada ular tomonidan yozilgan kundaliklar va asarlar orqali O'rta Osiyoning turli shaharlari, xalqlari va tabiati haqidagi yevropaliklar tasavvurlari keltiriladi. Sayohatchilarning O'rta Osiyo xalqlari hayotiga ta'siri, ular qoldirgan madaniy va ilmiy ma'lumotlar maqolaning asosiy mavzusidir.

Kalit so'zlar: sayohatchilar, tarix, madaniyat, etnik, josus, diplomatik, harbiy, qonun, tadqiqot, razvedka, missionerlar, savdogarlar, kundalik.

Kirish. Tadqiqotchilarning e'tirof etishicha, XIX asrda yevropalik sayyohlarning Markaziy Osiyoga qilgan sayohatlari tarix, geografiya, shuningdek, madaniyat kabi ko'plab sohalardagi ma'lumotlar qiziqtirgan. O'rganilgan asarlar va dalillar shuni ko'rsatadiki, XIX arsgacha faqat bir nechta yevropalik sayohatchilar bu noma'lum va sirli qadimiy o'lkaga sayohat qilishgan. Bular, asosan, savdogarlar va missionerlar, bir necha diplomat va josuslardan iborat edi. Sayohatchilar qonun doirasida, og'zaki va yozma ravishda, Markaziy Osiyo bilan bog'liq manfaatlar sohasida, ya'ni turk sultoni yoki fors shohi yorliqlari orqali himoyalangan. Ma'lumotlarga ko'ra, XIX asrda Yevropadan ellikdan ortiq sayyoh va olimlar O'rta Osiyoga tashrif buyurgan. Ularning maqsadlari juda xilma-xil edi.

O'rta Osiyoga Yevropa sayohatchilarining XIX asrdagi tashriflari shunchaki o'z-o'zidan boshlanmagan va bunga bir qancha sabablar mavjud edi. Yevropa mamlakatlarning hududlarni bo'lib olishdagi kurashi va Yevropa ekspansionizmining jadal suratlarida o'sib borishi, Yevropa uchun doimiy to'siq bo'lgan Usmonli davlatining zaiflashib borishi ham bu masaladagi asosiy sabablardan edi. O'rta Osiyoning o'zi Usmonlilar hududiga kirmagan va bo'lib olinishi rejalashtirilgan hududlar oldida bo'sh varoq bo'lgan va bu mintaqani yaxshiroq tushunishdan yirik davlatlar manfaatdor edi. O'sha davr siyosati tufayli O'rta Osiyoda bo'lgan sayohatchilar ko'pincha Rossiya yoki Britaniya hukumatlari tomonidan ayg'oqchi sifatida yuborilgan. Ko'plab sayohatlar nafaqat hukumatlar uchun qimmatli ma'lumotlar, balki arxeologiya va antropologiya sohasiga doir qimmatli ma'lumotlar ham beradi.

Bundan tashqari, O'rta Osiyoning ulug'vor va qadimiy shaharlari, uning etnik tarkibi, madaniy va dinamikasi XIX asr sayohatchilarining diqqatini jalb etgan. Bu sayohatlar, qadimgi qishloq hayotidan, madaniy merosga qadar, O'rta Osiyoning turli jihatlarini o'rganishda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ushbu maqolada, XIX asrning O'rta Osiyoga tashrif buyurgan sayohatchilar haqida tafsiliy ma'lumotlar taqdim etiladi, ularning maqsadlari, tashrif buyurgan joylari va o'rganishlari tavsiflanadi [1, 25]. Ushbu tadqiqotning maqsadi XIX asrda yevropalik sayohatchilarning O'rta

Osiyoga qilgan sayohatlari va ularning asarlari o‘rganilishi natijasida olingan xulosalar haqida tizimli ma’lumot berishdan iborat. Ushbu tadqiqot zamonaviy ijtimoiy-siyosiy kontekst va intellektual munozaralarga oydinlik kiritib, imperialistik davrda Yevropa “nigohi” Markaziy Osiyoga qanday qaratilganligi va ifodalaganligini ko‘rsatishga qaratilgan. Bundan tashqari sayohatchilar hikoyalari izlarini kuzatib, ushbu tadqiqot o‘sha paytda oddiy yevropaliklarga deyarli ma’lum bo‘lmagan hududga hukmron doiralarning diplomatik, harbiy, ilmiy yoki tijorat tashabbuslari ortidagi niyat va maqsadlarni ochib berishga harakat qilingan. Madaniy, diniy, iqtisodiy va strategik manfaatlar ham atroflicha ko‘rib chiqilgan. Eng asosiy urg‘u esa hudud aholisining ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). XIX asrda O‘rta Osiyoning bepoyon va sirli hududi ko‘plab yevropalik sayyohlarning diqqatini o‘ziga tortdi, ular uning landshaftlari, madaniyati va xalqlarini o‘rganish uchun ekspeditsiyalarni boshladilar. Ushbu sayohatchilar orasida taniqli tadqiqotchilar, olimlar va rassomlar bor edi, ular adabiyot, rasmlar va ilmiy kashfiyotlar merosini qoldirib, bugungi kungacha qiziqish va hayratni uyg‘otmoqda.

Ushbu davrdagi dastlabki rus ekspeditsilaridan biri bu Nikolay Muravyov-Karskiy (1794-1866) bo‘lib, rus zobiti o‘z sayohtini 1819-yil 24-iyul kuni Bokudan Kaspiy bo‘ylab turkmanlar hududiga tomon yo‘lga chiqish bilan boshlaydi. U sayohati davomida ko‘lab hududlar, suv va quruqlik yo‘llari, aholining turmush tarsi va ijtimoiy-iqtisodiy hayoti haqida ko‘plab ma’lumotlar keltirib o‘tadi. 1822-yildan Kaspiy bo‘ylab vataniga qaytib ketadi[2, 245].

Uiliam Murkroft (1767-1825) Birlashgan Qirollik huquqshunosi va diplomati bo‘lib, XIX asrning birinchi yarmida O‘rta Osiyoga sayohat qilgan eng taniqli shaxslardan biridir. Murkroft, O‘rta Osiyoga tijorat bitimlari tuzish, madaniy munosabatlar va siyosat muhit haqidagi ma’lumotlarni to‘plash va ularni o‘rganish maqsadida bir necha marta sayohat qilgan [3, 27].

Murkroftning O‘rta Osiyoga sayohati 1819-yilda (1816-yilda rejalashtirilgan edi) boshlandi [4, 87]. U sayohatini Hindiston hududidan boshlagan va dastlab

Xitoyliklar bilan muzokaralarda qatnashib, soʻngra Oʻrta Osiyoga yoʻl olgan. Murkroftning sayohatidan maqsad Oʻrta Osiyoning deyarli barcha jihatlarini haqida maʼlumotlarni toʻplash edi. U mamlakatlarning siyosiy tizimlarini, madaniy hayotlarini va iqtisodiyotini oʻrganish, shuningdek, tijorat munosabatlarini kuchaytirishga qaratilgan loyiha asosida ekspeditsiyasini amalga oshirgan. Murkroft sayohatlari davomida koʻplab qiyinchiliklarga va muammolarga duch kelgan. Shuningdek, uning Oʻrta Osiyoning har bir hududidagi iqtisodiy va siyosiy muhit haqida maʼlumotlarni toʻplashda va qayd qilib borishda ham ziddiyatlar, taʼqiqlar va muammolar mavjud edi [5, 807]. Ser Richmond Shekspir (1812–1861) britaniyalik diplomat va tadqiqotchi boʻlib, u Britaniyaning XIX asrda Markaziy Osiyoda, xususan, Buyuk Oʻyin kontekstida razvedka maʼlumotlarini yigʻish va taʼsir oʻrnatishga qaratilgan harakatlarida muhim rol oʻynagan.

Shekspir taniqli britaniyalik oilada tugʻilgan va Britaniya Sharqiy Hindiston kompaniyasining Bengal davlat xizmatiga qoʻshilishdan oldin Eton kollejida klassik taʼlim olgan. 1838-yilda Afgʻonistonning Hirot shahrida Britaniya siyosiy agenti etib tayinlandi va u yerda Rossiya faoliyatini nazorat qilish va mintaqadagi Britaniya manfaatlarini himoya qilishda muhim rol oʻynadi. Shekspirning eng koʻzga koʻringan ekspeditsiyalaridan biri 1840-yilda Hirot dan Afgʻoniston poytaxti Qobulga sayohat qilganida sodir boʻldi. Uning vazifasi Afgʻonistondagi siyosiy vaziyat haqida razvedka maʼlumotlarini toʻplash va Rossiya ekspansionizmi tahdidini baholash edi [6, 704].

Shekspir oʻz sayohatlari davomida mahalliy rahbarlar, qabila boshliqlari va savdogarlar bilan aloqa oʻrnatib, mintaqaning ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy sharoiti haqida qimmatli maʼlumotlar toʻplagan. Shuningdek, u Hindiston va Londondagi Britaniya rasmiylari bilan muntazam yozishmalarni olib bordi, batafsil hisobotlar va kuzatishlari va tushunchalarini tahlil qildi [7, 42].

Shekspir oʻzining diplomatik va razvedka toʻplash faoliyati bilan bir qatorda oʻzining tilshunoslik qobiliyati va madaniy sezgirligi bilan ham tanilgan edi, bu esa unga Markaziy Osiyoning murakkab ijtimoiy va siyosiy manzarasini kechishda yordam bergan. Shekspirning inglizlarning Oʻrta Osiyodagi saʼy-harakatlariga qoʻshgan

hissasi yuqori baholandi va uning xizmatlari uchun 1844-yilda unga ritsarlik unvoni berildi. Biroq, 1861-yilda Iroqning Bag‘dod shahrida Buyuk Britaniyaning Bosh konsuli bo‘lib ishlagan chog‘ida kutilmaganda vafot etganidan so‘ng uning faoliyati to‘xtadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Nikolay Vladimirovich Xanikov (1822-1878) rus diplomati, geografi va sharqshunos olimi XIX asrda O‘rta Osiyoga qilgan sayohatlari bilan mashhurlikka erishgan. Uning ekspeditsiyalari va ilmiy izlanishlari O‘rta Osiyo mintaqasining geografiyasi, etnografiyasi va tarixiga oid qimmatli ma‘lumotlarni taqdim etgan.

Xanikovning O‘rta Osiyoga sayohatlari ilmiy va diplomatik maqsadlarni o‘z ichiga olgan. Uning asosiy maqsadi mintaqaning geografik va etnografik xususiyatlarini o‘rganish, shuningdek, Rossiyaning siyosiy va iqtisodiy manfaatlari uchun ma‘lumot to‘plash edi. Uning tadqiqotlari O‘rta Osiyoning madaniy va tabiiy boyliklarini o‘rganishga qaratilgan edi [8, 48].

Xanikov 1841-1842-yillarda O‘rta Osiyoga qilgan eng muhim ekspeditsiyasida Buxoro amirligi va Xiva xonligiga tashrif buyurgan. U ushbu mintaqalarda ko‘plab geografik, etnografik va iqtisodiy tadqiqotlar olib borgan. U mahalliy aholining hayoti, urf-odatlarini, tili va diniy e‘tiqodlari haqida batafsil ma‘lumot to‘plagan.

Xanikovning ekspeditsiyalari davomida u ko‘plab ilmiy kuzatuvlar olib borgan. U O‘rta Osiyoning geografik xususiyatlari, iqlimi, flora va faunasi haqida batafsil ma‘lumot to‘plagan. Shuningdek, u mintaqaning tarixiy yodgorliklari va arxeologik joylarini ham o‘rganib chiqqan.

Xanikovning sayohatlari natijasida ko‘plab nashrlar va ilmiy hisobotlar yozilgan. Uning eng mashhur asarlaridan biri “Buxoro xonligi va uning aholisi” (1843) bo‘lib, bu kitobda u Buxoro va uning aholisi haqida batafsil ma‘lumotlarni bayon etgan. Shuningdek, u “O‘rta Osiyo geografiyasi va etnografiyasi” nomli asarni yozib, mintaqaning ilmiy tadqiqotlariga katta hissa qo‘shgan [9, 148].

Nikolay Vladimirovich Xanikovning O‘rta Osiyoga qilgan sayohatlari va ilmiy izlanishlari mintaqaning geografiyasi, etnografiyasi va tarixi haqida qimmatli

ma'lumotlar taqdim etgan[10, 142]. Uning ekspeditsiyalari nafaqat ilmiy jihatdan, balki Rossiya imperiyasining siyosiy va iqtisodiy manfaatlari uchun ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Xanikovning yozgan asarlari va hisobotlari hozirgi kunda ham O'rta Osiyo tarixini va madaniyatini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

Ignatyevning O'rta Osiyoga sayohati 1858-1859-yillarda bo'lib o'tgan. Ushbu ekspeditsiyaning asosiy maqsadi Rossiyaning O'rta Osiyoda siyosiy va iqtisodiy ta'sirini kuchaytirish edi. Ignatyev va uning jamoasi bu mintaqada yashovchi xalqlar bilan diplomatik aloqalarni o'rnatish va ularning siyosiy vaziyatini o'rganish maqsadida safar qilishdi[11, 178].

Sayohat davomida Ignatyev O'rta Osiyoning turli davlatlarga tashrif buyurdi, shu jumladan Xiva xonligi, Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi. U yerda u mahalliy hukmdorlar bilan uchrashuvlar o'tkazdi va ular bilan muzokaralar olib bordi. Ignatyevning maqsadi Rossiya va O'rta Osiyo davlatlari o'rtasidagi savdo yo'llarini ochish va mustahkamlash, shuningdek, Rossiyaning mintaqadagi strategik manfaatlarini himoya qilish edi.

Ignatyevning sayohati natijasida Rossiya O'rta Osiyodagi o'z pozitsiyalarini mustahkamladi va keyingi yillarda bu hududlarda o'z ta'sirini kengaytirdi. Uning yozgan hisobotlari va kuzatishlari Rossiya hukumati uchun muhim manba bo'lib, O'rta Osiyodagi vaziyat haqida batafsil ma'lumot berdi [12, 14].

Ignatyevning O'rta Osiyoga sayohati Rossiya imperiyasining bu mintaqadagi siyosiy va iqtisodiy manfaatlarini himoya qilishda va kengaytirishda muhim rol o'ynadi. Uning diplomatik faoliyati va mintaqadagi kuzatuvlari Rossiyaning O'rta Osiyodagi strategiyasini shakllantirishda katta ahamiyatga ega bo'ldi[13, 514-559c]

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Fyodor Fedorovich Berg (1840-1909) rus piyoda qo'shinlari generali va tadqiqotchisi, XIX asr 2-yarmida O'rta Osiyoni o'rganish va hudud haqida ma'lumotlar to'plashga katta hissa qo'shgan. Fyodor Fedorovich Bergning O'rta Osiyoga qilgan eng mashhur sayohatlaridan biri 1867-yilda sodir bo'lgan. Bu davrda Rossiya imperiyasi mintaqaga o'z ta'sirini faol ravishda kengaytirib bordi va Berg O'rta Osiyoning Rossiya uchun strategik va

iqtisodiy ahamiyatini o'rganish va baholash uchun ekspeditsiyaga yuborildi [14, 142-144].

Berg o'z sayohatlari davomida O'rta Osiyoning bir qator shahar va viloyatlarida, jumladan, Toshkent, Buxoro, Samarqand va boshqalarda bo'lgan. U mahalliy urf-odatlar, madaniyat, iqtisodiy va siyosiy sharoitlarni o'rgangan, shuningdek, Rossiya imperiyasi nomidan razvedka va diplomatik missiyalarni amalga oshirgan [15, 469-470]. Berg sayohatlarining muhim natijalaridan biri mahalliy hukmdorlar va qabila boshliqlari bilan aloqalar o'rnatish bo'lib, bu Rossiyaning mintaqadagi mavqeini mustahkamlashga yordam berdi va keyinchalik O'rta Osiyoning aksariyat qismining Rossiya imperiyasiga kirishi uchun zamin yaratdi.

Bergning O'rta Osiyoga safari Rossiyaning bu mintaqadagi ta'sirini yanada kengaytirish va kuchaytirish uchun ahamiyatli bo'ldi. Uning tadqiqotlari va ma'ruzalari Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga nisbatan strategiyasi va siyosatini ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qildi. Fyodor Fedorovich Bergning sayohati uning O'rta Osiyoga qilgan ba'zi boshqa ekspeditsiyalari kabi keng e'tirofqa sazovor bo'lmagan bo'lsa-da, uning bu mintaqani o'rganish va rivojlantirishga qo'shgan hissasi salmoqli bo'lib qolmoqda va bu e'tirofqa loyiqdir.

Herman Vamberi (1832-1913) Vengriyalik sharqshunos va sayohatchi bo'lib, O'rta Osiyo bo'ylab amalga oshirgan sarguzashtlari bilan mashhur. U islom olami, Turkiy xalqlar va ularning madaniyati haqida keng qamrovli tadqiqotlar olib borgan. Vamberi 1861-1864-yillarda O'rta Osiyoga sayohat qilib, o'z taassurotlari va ilmiy kuzatuvlarini yozib qoldirgan [16, 97-108]. Vamberining sayohati Istanbuldan boshlandi. U dastlab Tehronga bordi, keyin esa Marv, Buxoro va Samarqand kabi shaharlarga yo'l oldi. U o'zini turk yoki musulmon sifatida ko'rsatib, arab va fors tillarini bilganligi tufayli mahalliy aholining e'tiborini tortmagan.

Vamberining sayohatidan maqsad O'rta Osiyo xalqlari, ularning tili, madaniyati va urf-odatlarini o'rganish edi [17, 123-130]. U ko'plab etnografik va lingvistik materiallarni yig'ib, bu ma'lumotlarni keyinchalik Yevropadagi ilmiy doiralarga yetkazdi. Sayohat davomida Vamberi ko'plab qiyinchiliklarga duch keldi. U ko'pincha

o'z hayotini xavf ostida his qilgan, chunki O'rta Osiyoning ba'zi hududlari chet elliklar uchun xavfli bo'lgan. Shunga qaramay, u o'z tadqiqotlarini davom ettirib, ko'plab qimmatli ma'lumotlarni to'plagan [18, 32-42].

Vamberi o'z sayohati haqida bir nechta kitoblar yozgan. Ulardan biri "O'rta Osiyoga sayohat" (1864), unda u sayohat davomida ko'rgan va eshitganlarini batafsil bayon qiladi. Ushbu kitob Yevropa olimlari va sayohatchilari uchun katta qiziqish uyg'otgan. Vamberining O'rta Osiyo haqidagi asarlari uning mintaqani ilmiy jihatdan o'rganishga qo'shgan katta hissasi sifatida baholanadi. Uning ishlariga asoslanib, keyinchalik ko'plab olimlar O'rta Osiyoni o'rganishga kirishgan [19, 64]. Herman Vamberining O'rta Osiyoga sayohati uning ilmiy faoliyatida katta ahamiyat kasb etgan. Uning yozuvlari va tadqiqotlari O'rta Osiyo xalqlari va madaniyatini o'rganishga katta hissa qo'shgan. Vamberining sarguzashtlari va ilmiy yutuqlari hozirgi kunda ham ahamiyatini yo'qotmagan [20, 160].

Yevropaning Markaziy Osiyodagi izlanishlari yilnomalarida yana bir e'tiborga molik shaxs rus geograf va tadqiqotchisi Nikolay Prjevalskiydir. Mo'g'uliston, Tibet va Shinjonning chekka burchaklariga dadil ekspeditsiyalari bilan mashhur bo'lgan Prjevalskiyning puxta ilmiy kuzatishlari va batafsil xaritalari O'rta Osiyo geografiyasi, o'simlik va hayvonot dunyosi haqida qimmatli ma'lumotlarni keltirib o'tadi. Nikolay Prjevalskiy o'zining O'rta Osiyoshunoslikka oid keng ko'lamli izlanishlari orqali anchagina mashhurlikka erishdi.

Prjevalskiyning tadqiqotchi sifatidagi hayotidagi yaqin insonlarda biri, uning yaqin do'sti va homiysi, qozoq olimi, Qozog'iston ichki ishlaridagi liberal siyosiy faoliyati tufayli Rossiyaga surgun qilingan Cho'qon Valixonov bilan uzoq vaqt aloqada bo'lgan. O'rta Osiyoning bir qancha tillarini, jumladan xitoy tilini, shuningdek, ayrim tibet shevalarini bilishi tufayli uni zamonaviy rus sharqshunoslari orasida o'ziga xos shaxsga aylangan Valixonov Prjevalskiy uchun ham tarjimon, ham Yetisuvning mahalliy xalqlari bilan dastlabki aloqalarida vositachi bo'lgan. Keyinchalik unga geografik ma'lumotlar va Markaziy Osiyo ishlari bo'yicha maslahatlar bergan [21, 14].

Prjevalskiy O‘rta Osiyoga 5 marotaba sayohat qilgan. Uning O‘rta Osiyoga birinchi sayohati (1871-1873) asosan Sharqiy Turkiston hududini o‘rganish bilan kechgan va keyinchalik Xitoy tomon yo‘l olgan [22, 23-34c.]. Uning ikkinchi (1876-1877), uchinchi (1879-1880), to‘rtinchi (1883-1885) va beshinchi (1888) sayohatlari [23, 537c.] asosan Tyanshan tizmasi atrofi, Rus-Xitoy chegaralari, Sharqiy Turkiston va Tibet hududlarida bo‘lgan.

Semyonovning sa‘yi-harakatlari tufayli, rus geografiya jamiyati tashabbusi bilan Prjevalskiy ekspeditsiyalarni amalga oshirgan. Rossiya harbiylarining Qo‘qon xonligi qirg‘izlar hududini bosib olishida qatnashganidan so‘ng, Prjevalskiy sog‘lig‘i yomon bo‘lgani uchun uch yil davomida majburiy ta‘tilda bo‘lgan. Bu jasur tadqiqotchilardan tashqari, Markaziy Osiyo o‘z asarlarida mintaqaning go‘zalligi va tasavvufini tasvirlashga intilgan bir qator yevropalik rassom va yozuvchilarni ham jalb qildi. Rus rassomi Vasiliy Vereshchagin Markaziy Osiyo manzaralari va odamlarini hayajonli tasvirlari bilan mashhur bo‘lsa, britaniyalik sayyoh yozuvchi Ella Kristi Tojikistondagi Pomir tog‘lari bo‘ylab sayohati haqida yorqin hikoyalar yozgan.

Hyug Raft (1853-1935) fransuz sayohatchisi, fotografi va yozuvchisi bo‘lib, uning O‘rta Osiyoga qilgan sayohati va ushbu sayohati natijasida yozilgan “Turkestan Russe” (Rus Turkistoni) asari katta ahamiyatga ega [24, 18]. Raftning sayohati XIX asrning oxirida amalga oshirilgan bo‘lib, bu davrda O‘rta Osiyo Rossiya imperiyasi tomonidan boshqarilgan mintaqaga edi. Raftning ekspeditsiyasi va uning natijalari O‘rta Osiyoning tarixiy, madaniy va ijtimoiy jihatlarini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi.

Hyug Raftning O‘rta Osiyoga qilgan sayohati bir nechta maqsadlarni o‘z ichiga olgan, jumladan: mintaqaning tabiati, arxitekturasi va mahalliy hayotini hujjatlashtirish, O‘rta Osiyoning rang-barangligini va madaniy boyliklarini suratga olish, mahalliy aholining urf-odatlarini, turmush tarzi va madaniyatini o‘rganish.

Raft o‘z sayohati davomida Turkiston general-gubernatorligi hududlariga tashrif buyurdi. Bu hududlar bugungi kunda O‘zbekiston, Qozog‘iston, Turkmaniston va Qirg‘iziston kabi davlatlarning bir qismini tashkil qiladi. U Samarqand, Buxoro,

Toshkent, Xiva va boshqa tarixiy shaharlarga tashrif buyurib, ulardagi hayot tarzini batafsil o'rgandi.

Raftning asari O'rta Osiyoning geografik xususiyatlari, shaharlarining arxitekturasi va tabiati haqida batafsil tasvirlar keltiradi. U mahalliy aholining kundalik hayoti, urf-odatlarini, kiyim-kechaklari va uy-joylari haqida ham batafsil ma'lumotlar beradi. Shuningdek, u mintaqaning bozorlaridagi savdo-sotiq, hunarmandchilik va qishloq xo'jaligi haqida ham yozadi.

Raftning sayohati davomida olgan fotosuratlarini uni asarining eng muhim jihatlardan biridir. Ushbu suratlar O'rta Osiyoning turli burchaklarini, uning aholisi va ularning kundalik hayotini tasvirlaydi. Raftning fotosuratlarini mintaqaning madaniy va tarixiy merosini hujjatlashtirishda qimmatli manba hisoblanadi.

Raft asarida Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi ta'siri va boshqaruvini ham tasvirlaydi. U Rossiya ma'muriyati va uning mintaqadagi faoliyati haqida yozadi, shuningdek, mahalliy aholining rus hukmronligiga bo'lgan munosabati haqida ham ma'lumotlar keltiradi [25, 25-34]. Raftning "Turkestan Russe" asari nashr etilgach, ko'plab o'quvchilar tomonidan iliq kutib olindi. Asar O'rta Osiyo mintaqasining geografiyasi, madaniyati va ijtimoiy hayoti haqida keng qamrovli tasvirlar taqdim etadi. Bu asar, shuningdek, O'rta Osiyo mintaqasini o'rganayotgan tadqiqotchilar uchun qimmatli manba hisoblanadi.

Hyug Raftning O'rta Osiyoga qilgan sayohati va uning "Turkestan Russe" asari O'rta Osiyo tarixini, madaniyatini va geografiyasini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Uning kuzatuvlari va fotosuratlarini mintaqaning boy merosini hujjatlashtirishga katta hissa qo'shgan. Raftning asari nafaqat o'z davrida, balki hozirgi kunda ham O'rta Osiyoga qiziquvchilar uchun muhim manba hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Umuman olganda, XIX asrda O'rta Osiyoda bo'lgan yevropalik sayohatchilar o'z asarlari bilan mintaqa tarixida o'chmas iz qoldirgan va bu asarlar bugungi kungacha olimlar, rassomlar va sarguzashtchilarga yetarlicha ma'lumot berib, ularni ilhomlantirib kelmoqda. XIX asrda O'rta Osiyoga tashrif buyurgan sayohatchilar, rus, britaniya, fransuz va boshqa

mamlakatlarning ushbu hududga alohida e'tibor qaratishi natijasining samarasi bo'lib, ular O'rta Osiyoning unikal madaniy, etnik va geografik xususiyatlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ular turli maqsadlar bilan sayohatlar yoki ekspeditsiyalar uyushtirgan bo'lsa ham, ularning asosiy maqsadi O'rta Osiyoning etnik, madaniy va geografik xususiyatlarini tushunish va yuqori sathda o'rganish edi. Bu sayohatchilar, O'rta Osiyoning qadimgi shaharlarini, qishloq hayotini, etnik to'plamlarini va madaniy merosini tushunish uchun hudud tili va urf-odatlarini yetarlicha o'rganishgan. Shular o'rtasida, ularning yozgan kundaliklari va asarlari, O'rta Osiyoning madaniy va etnik jihatlariga oid muhim manba sifatida qabul qilinadi. Sayohatchilar XIX asrda O'rta Osiyoning madaniy va siyosiy tarixini tushunishga yordam berib, bu mintaqada rus-imperiyasining razvedka va kolonialist politikasining tushunishiga yordam berdi. Ular yozgan kundalik va maktublar, hozirgi kunda ham O'rta Osiyoning tarixi, madaniyati va etnografiyasini o'rganishda katta ahamiyatga ega.

XIX asrda yurtimizga tashrif buyurgan yevropalik sayohatchilar tomonidan yozilgan hisobotlar, kundaliklar va tadqiqotlar o'z davrining muhim tarixiy manbalari hisoblanadi. Ushbu dissertatsiya yurtimizga kelgan yevropalik sayohatchilarning safarlarini tahlil qilish orqali, ularning olib kelgan yangiliklari va ta'sirlarini o'rganishga bag'ishlangan.

Yevropalik sayohatchilarning yozuvlari, o'sha davrdagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayot haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Ular orqali biz o'sha davrda yurtimizning turli shaharlari va qishloqlarida qanday hayot kechganini, xalqimizning urf-odatlarini, an'analari va kundalik turmush tarzi haqida bilib olamiz. Shuningdek, bu manbalar orqali o'sha davrda yurtimizning iqtisodiy holati, savdo-sotiq munosabatlari va sanoat rivojlanishi haqida ham tasavvur hosil qilishimiz mumkin.

Sayohatchilarning o'z mamlakatlariga qaytib, yozgan kitoblari va maqolalari, Yevropa jamoatchiligi orasida katta qiziqish uyg'otdi. Bu asarlar Sharq dunyosi haqida ko'proq bilishga intilgan yevropaliklar uchun muhim manba bo'lib xizmat qildi.

Shuningdek, bu sayohatlar natijasida o‘zaro madaniy almashinuv kuchayib, ilmiy va madaniy aloqalar rivojlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Knorr, Klaus (1952). Schumpeter, Joseph A.; Arendt, Hannah (eds.). “Theories of Imperialism”. *World Politics*. 4 (3): 402–431. doi:10.2307/2009130. ISSN 0043-8871. JSTOR 2009130. S2CID 145320143.
2. Трубецкой С. П. Материалы о жизни и революционной деятельности. Т. 1. - Иркутск, 1983.
3. Гарри Алдер, За пределами Бухары: жизнь Уильяма Муркрофта, азиатского исследователя и ветеринарного хирурга, 1767-1825. Century, 1985, ISBN 0712607226
4. Myer, Karl E. and Brysac, Shareen Blair (1999). *Tournament of shadows: the great game and race for empire in Central Asia*. Washington, DC: Counterpoint. ISBN 978-1-58243106-2.
5. “Moorcroft, William”. *Encyclopædia Britannica*. Vol. 18 (11th ed.). Cambridge University Press.
6. Meyer, Karl; Brysac, Shareen (2006). *Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Asia*. Basic Books.
7. Aberigh Mackay, George R. (1875). *Notes on Western Turkistan: Some Notes on the Situation in Western Turkistan*. General Books LLC.
8. Stephen M. Bland *Does it yurt? Travels in Central Asia or How I Came to Love the Stans*, Hertfordshire Press, 2016
9. Ханьков Н. Записки по этнографии Персии / Пер. с фр. Е. Ф. Рассединой; Отв. ред. и авт. вступ. статьи В. В. Трубецкой; Институт востоковедения АН СССР. - М.: Наука. Гл. ред. вост. лит., 1977.
10. А. Б. Миндлин, Государственные политические и общественные деятели Российской Империи в судьбах евреев, СПб 2007
11. Воронов И. И. Министерство земледелия Российской империи: XIX - начало XX вв. - Красноярск, 2013.

12. Граф Игнатъев Николай Павлович // Список генералам по старшинству. Составлен по 1 января 1898 года. - СПб.: Военная типография, 1898
13. Сан-Стефанский договор 19-го февраля 1878 г. Историческая поминка к дню его десятилетней годовщины // Русская старина. - СПб., 1888. – Январь-март (т. 57).
14. Берг, Федор Федорович, граф // Военная энциклопедия : [в 18 т.] / под ред. В. Ф. Новицкого ... [и др.]. - СПб. ; [М.] : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911-1915
15. С. В. Сергеев, Е. И. Долгов. «Военные топографы Русской Армии». М.: 2001
16. Malikov A. Arminius Vambery and the urban culture of Samarkand In: Orpheus Noster, Vol. 14, no. 4, 2022, p
17. Vámbéry, Arminius (1918). "Life and Adventures of Vámbéry". In Woolley, Mary E. (ed.). The University Library of Autobiography. Vol. XV. F. Tyler Daniels Company
18. RÓNA-TAS András: Morphological embedding of Turkic verbal bases in Hungarian. In: JOHANSON, Lars and ROBBEETS, Martine Irma eds.: Transeurasian verbal morphology in a comparative perspective: genealogy, contact, chance. 2010
19. Тихонов Н. С. Вамбери: Повесть для юношества / Рис. М. Разулевича. - 2-е изд. - М.; Л.: Гос. изд-во, 1928.
20. Пименова Э. К. Жизнь и приключения Вамбери / Предисл. Д. Н. Егорова. - Л.: Брокгауз-Ефрон, 1928
21. От Кульджи за Тянь-Шань и на Лоб-Нор: Извлеч. из отчета д. чл. Рус. геогр. о-ва, подполк. Ген. штаба Н. М. Пржевальского. - [Санкт-Петербург]: тип. В. Безобразова и К, [1877]
22. Дубровин Н. Ф. Николай Михайлович Пржевальский. Биографический очерк. - СПб., Военная типография. 1890
23. Четвёртое путешествие в Центральной Азии: От Кяхты на истоки Жёлтой реки, исследование северной окраины Тибета и путь через Лоб-нор по бассейну Тарима. - 1-е изд. - СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1888.

24. Esmein, Suzanne; Krafft, Hugues (2003). Hugues Krafft au Japon de Meiji: photographies d'un voyage, 1882-1883. Collection Savoir. Cultures. Paris: Hermann.

25. Ladam, Nicolas. Le Voyage d'Hugues Krafft au Soleil Levant. Pratiques du voyage et représentations du Japon d'un grand bourgeois français dans les années 1880, mémoire de Master d'Histoire soutenu à l'université de Reims Champagne-Ardenne, sous la direction de Catherine Nicault, 2008.p

EUROPEAN TRAVELERS WHO VISITED CENTRAL ASIA IN THE 19TH CENTURY

Abstract

This article highlights the activities of European travelers who visited Central Asia in the 19th century, as well as explorers, diplomats and spies who played an important role in the history of Central Asia. During this period, the interest of European countries in the region increased, and they sought to expand the scope of trade routes, cultural contacts, and political influence. Among the travelers were scientists, cartographers, and soldiers, who collected important information about geographical discoveries, people's customs, and political environment. In this article, Europeans' perceptions of different cities, peoples and nature of Central Asia are presented through the diaries and works written by them. The impact of travelers on the lives of the peoples of Central Asia, the cultural and scientific information they left is the main topic of the article.

Keywords: travelers, history, culture, ethnic, spy, diplomatic, military, law, research, intelligence, missionaries, traders, diary.

ЕВРОПЕЙСКИЕ ПУТЕШЕСТВЕННИКИ, ПОСЕТИВШИЕ СРЕДНЮЮ АЗИЮ В XIX ВЕКЕ

Аннотация

В данной статье освещается деятельность европейских путешественников, посетивших Среднюю Азию в XIX веке, а также исследователей, дипломатов и

шпионов, сыгравших важную роль в истории Центральной Азии. В этот период возрос интерес европейских стран к региону, и они стремились расширить сферу торговых путей, культурных контактов и политического влияния. Среди путешественников были ученые, картографы и военные, собиравшие важные сведения о географических открытиях, обычаях народа и политической среде. В данной статье представления европейцев о разных городах, народах и природе Центральной Азии представлены через написанные ими дневники и произведения. Влияние путешественников на жизнь народов Центральной Азии, оставленную ими культурную и научную информацию – основная тема статьи.

Ключевые слова: путешественники, история, культура, этнический, шпионский, дипломатический, военный, закон, исследования, разведка, миссионеры, торговцы, дневник.